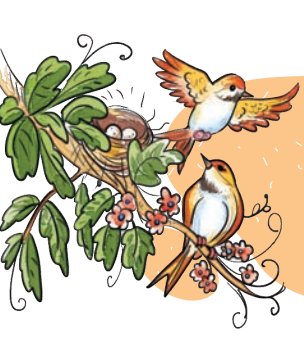

दशमः पाठः

सन्निमित्ते वरं त्यागः (क-भागः)

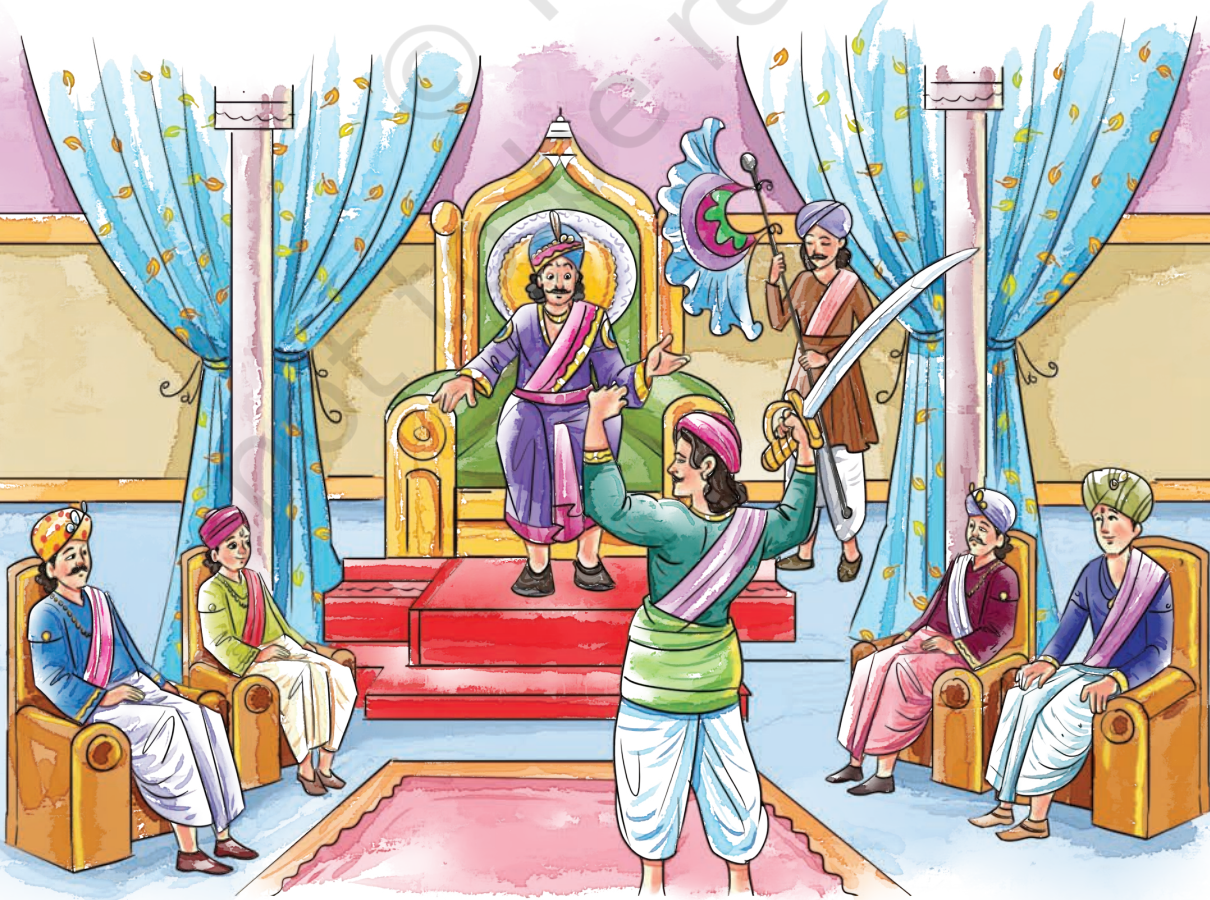

0872CH10

संस्कृतवाङ्मये कथासाहित्यस्य विशिष्टं स्थानम् अस्ति । कथानां द्वारा अतीव मनोरञ्जकतया जीवनसम्बद्धाः विविधाः उपदेशाः, प्रेरणाः हि एतस्य साहित्यस्य प्रयोजनम् । संस्कृतस्य कथासाहित्यम् अत्यन्तं समृद्धं वैविध्यपूर्णं च अस्ति ।

प्रस्तुतः पाठः 'हितोपदेशः' इत्यस्मात् कथाग्रन्थात् स्वीकृतः । राज्ञः शूद्रकस्य सेवायां नियुक्तस्य कस्यचित् वीरवरनामकस्य कर्तव्यनिष्ठस्य राजपुत्रस्य वैशिष्ट्यस्य वर्णनं कथायामत्र वर्तते । सः राज्ञः राष्ट्रस्य च रक्षणाय स्वप्राणान् अपि अर्पयितुम् उद्यतः अभवत् । तस्य स्वामिभक्तिः राष्ट्राय समर्पणभावः च प्रेरणार्हः । अत्र एषः पाठः भागद्वये अस्ति । पठनीया इयं वीरवरकथा । अनुकरणीयः अयं वीरवरः ।

आसीत् शोभावती नाम काचन नगरी । तत्र शूद्रको नाम महापराक्रमी नानाशास्त्रवित् पूतचरित्रः महीपतिः प्रतिवसति स्म । अथैकदा वीरवरनामा राजपुत्रः वृत्त्यर्थं कस्मादपि देशाद् राजद्वारमुपागच्छत् । तेन सह वेदरता नाम तस्य पत्नी, शक्तिधरो नाम सुतः, वीरवती नाम कन्या च समायाताः ।

वीरवरः – (प्रतिहारं वीक्ष्य) भोः प्रतिहार ! वृत्त्यर्थमागतो राजपुत्रोऽस्मि, तस्मान्नय मां स्वामिनः समीपम् ।
(ततो दौवारिकः तं प्रभोः समीपम् अनयत् ।)

वीरवरः – (प्रणामपुरस्सरं सविनयम्) देव ! यदि सौभाग्येन अहं भवतः सेवायां नियोजितः तर्हि यदादिश्यते तत् श्रद्धया पालयिष्यामि ।

राजा – किं ते वर्तनम् ?

वीरवरः – प्रतिदिनं सुवर्णशतचतुष्टयं देव !

राजा – का ते सामग्री ?

वीरवरः – इमौ बाहू, एष खड्गश्च ।

राजा – नैतच्छक्यम् !

(तत् श्रुत्वा वीरवरः राजानं प्रणम्य राजसभातः निर्गतः ।)

मन्त्री – (तदालोक्य) देव ! दिनचतुष्टयस्य वेतनार्पणेन प्रथमं परीक्ष्यतां स्वरूपमस्य वेतनार्थिनो राजपुत्रस्य, किमुपपन्नमेतत् वेतनं न वेति ।

अथ मन्त्रिणां वचनात् ताम्बूलदानेन नियोजितोऽसौ राजपुत्रो वीरवरो नरपतिना । स च राजपुत्रः प्रतिदिनं प्रभाते राजदर्शनादनन्तरं स्ववेतनस्य यच्छति देवेभ्यः अर्धम् । स्थितस्य चार्द्धं दरिद्रेभ्यो ददाति, निक्षिपति च तदवशिष्टं भोज्यविलासव्ययार्थं पत्न्याः हस्ते । ततो

धृतायुधः सः राजद्वारमहर्निशं सेवते। यदा राजा स्वयमादिशति तदा याति स्वगृहम्।
अथैकदा कृष्णचतुर्दश्यामर्द्धरात्रे स राजा श्रुतवान् करुणरोदनध्वनिं कञ्चन।

राजा – कोऽत्र द्वारि तिष्ठति ?

वीरवरः – सेवको वीरवरोऽत्र द्वारि वर्तते देव !

राजा – क्रन्दनमनुसर राजपुत्र !

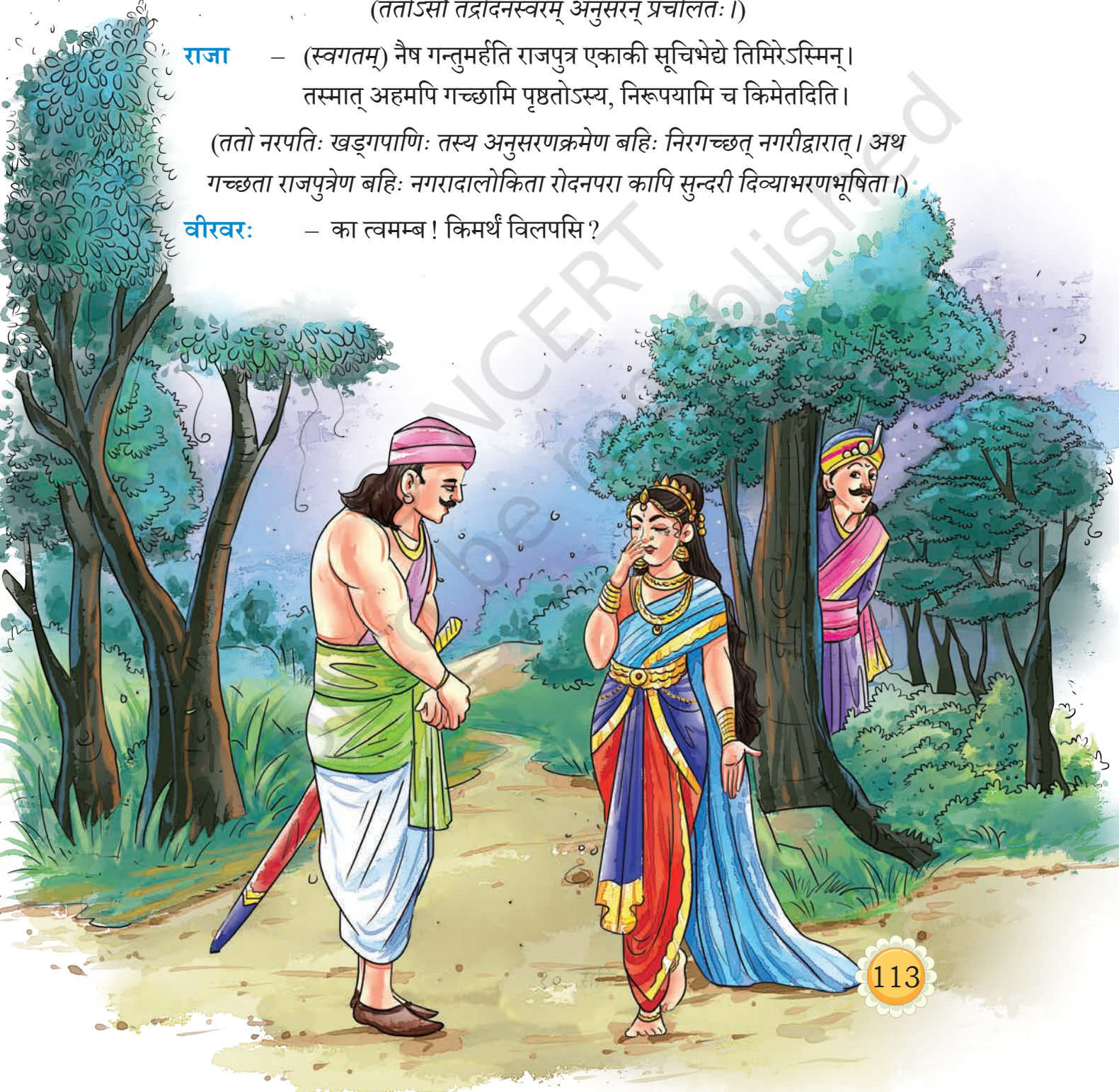
वीरवरः – यथादिशति देवः।

(ततोऽसौ तद्रोदनस्वरम् अनुसरन् प्रचलितः।)

राजा – (स्वगतम्) नैष गन्तुमर्हति राजपुत्र एकाकी सूचिभेद्ये तिमिरेऽस्मिन्।
तस्मात् अहमपि गच्छामि पृष्ठतोऽस्य, निरूपयामि च किमेतदिति।

(ततो नरपतिः खड्गपाणिः तस्य अनुसरणक्रमेण बहिः निरगच्छत् नगरीद्वारात्। अथ
गच्छता राजपुत्रेण बहिः नगरादालोकिता रोदनपरा कापि सुन्दरी दिव्याभरणभूषिता।)

वीरवरः – का त्वमम्ब ! किमर्थं विलपसि ?

राजलक्ष्मी: – वत्स ! अहमेतस्य भूपालस्य शूद्रकस्य राजलक्ष्मीरस्मि । चिरमेतस्य भुजच्छायायां सुमहता सुखेन निवसामि । साम्प्रतं तु देव्या अपराधेनाद्य प्रभृति तृतीये दिवसे राजा पञ्चत्वं यास्यति, तदाहमनाथा भविष्यामि । तदिदानीं नात्र स्थास्यामीति क्रन्दामि ।

वीरवर: – (तदाकर्ण्य प्रणिपत्य) भगवति ! अस्त्यत्र कश्चिदुपायो येन भगवत्याः पुनरिह चिरवासो भवति, सुचिरं जीवति च स्वामी ?

राजलक्ष्मी: – अस्ति वत्स ! एकैवात्र प्रवृत्तिः, सा चातीव दुःसाध्या ।

वीरवर: – (साष्टाङ्गं नमस्कृत्य) अम्ब ! कथय, कः सः उपायः दुःसाध्यः ?

राजलक्ष्मी: – श्रूयतां पुत्र ! यदि त्वया स्वस्य सर्वतः प्रियं वस्तु सहासवदनेन भगवत्यै सर्वमङ्गलायै उपहारः क्रियेत, तदा पुनर्जीविष्यति राजा शूद्रको वर्षाणां शतम्, अहञ्च सुखेन निवत्स्यामि ।

(ततः सा तत्क्षणादेव गताऽदृश्यतां तत्सम्मुखात् ।)

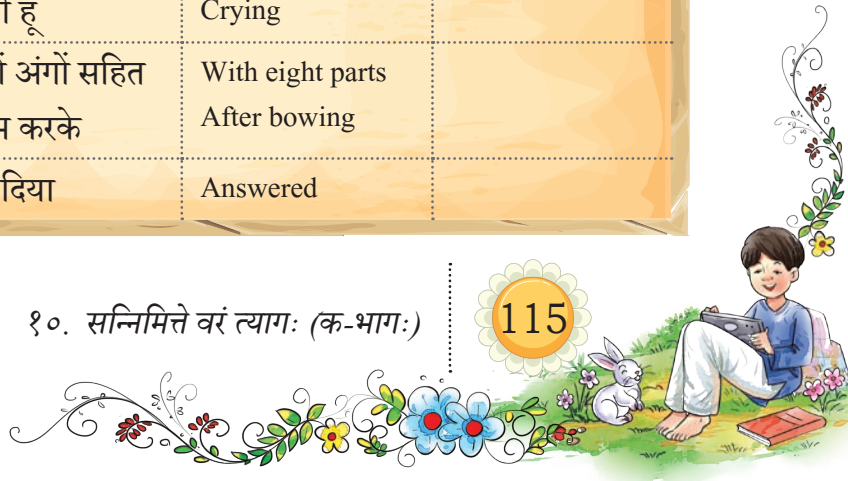
वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखत
महीपतिः	भूपालः	राजा	King	
महापराक्रमी	अतिबलशाली	बहुत बलवान्	Very brave	
नानाशास्त्रवित्	अनेकेषां शास्त्राणां ज्ञाता	अनेक शास्त्रों का ज्ञाता	Who knows many shastras	
पूतचरित्रः	पवित्रं चरित्रं यस्य	पवित्र चरित्र वाला	Of high character	
प्रतिवसति स्म	अवसत्	रहता था	lived	
वृत्त्यर्थम्	आजीविकां प्राप्तुम्	आजीविका पाने के लिए	To get livelihood	
समायाताः	आगतवन्तः	आए	Came	
प्रतिहारम्	द्वारपालम्	द्वारपाल को	To the door-keeper	

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखत
दौवारिकः	द्वारपालकः	द्वारपाल	Gate-keeper	
वर्तनम्	वेतनम्	वेतन	Salary	
उपपन्नम्	उपयुक्तम्	उपयुक्त	Appropriate	
सुवर्णशत- चतुष्टयम्	चतुश्शतसंख्यकाः स्वर्णमुद्राः	चार सौ स्वर्णमुद्राएँ	Four hundred gold coins	
निर्गतः	बहिः गतवान्	बाहर चला गया	Went out	
आलोक्य	दृष्ट्वा	देखकर	After seeing	
नियोजितः	सेवायां नियुक्तः	नियुक्त	Appointed	
उपपन्नम्	युक्तियुक्तम्	उचित	Suitable	
धृतायुधः	शस्त्रयुक्तः	शस्त्र धारण किए हुए	Armed	
अहर्निशम्	दिवसः रात्रिः च	दिन-रात	Day and Night	
करुणरोदनध्वनिम्	करुणाजनकं रोदनध्वनिम्	करुणाजनक क्रन्दन ध्वनि	Sorrowful voice	
व्यचिन्तयत्	अचिन्तयत्	सोचा	Thought	
सूचिभेद्ये	गहने	सघन	Dense	
तिमिरे	अन्धकारे	अन्धकार में	In darkness	
पृष्ठतः	पृष्ठभागात्	पीछे से	From back	
निरूपयामि	पश्यामि	देखता हूँ	I see	
खड्गपाणिः	खड्गवान् जनः	खड्गधारी	One with sword	
रोदनपरा	रोदनं कुर्वती	रोती हुई	Weeping lady	
विलपसि	रोदनं करोषि	रो रही हो	(You) crying	
क्रन्दामि	रोदनं करोमि	रो रही हूँ	Crying	
साष्टाङ्गं नमस्कृत्य	अष्टभिः अङ्गैः सह प्रणामं कृत्वा	आठों अंगों सहित प्रणाम करके	With eight parts After bowing	
प्रत्युवाच	उत्तरं दत्तवती	उत्तर दिया	Answered	

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखत
पञ्चत्वम्	मृत्युम्	मृत्यु को	To the death	
अनाथा	स्वामिनं विना	स्वामी के बिना	Without protector	
प्रवृत्तिः	आचरणम्	आचरण	Follow-up	
सुचिरम्	दीर्घकालं यावत्	दीर्घ-काल तक	For long time	
दुःसाध्या	काठिन्येन अनुपालनीया	कठिनाई से पालन करने योग्य	Difficult to be followed	
सहासवदनेन	हास्य-युक्त-मुखेन	हास्य युक्त मुख से	With a smiling face	
निवत्स्यामि	वासं करिष्यामि	रहूँगी	Will stay	
तत्क्षणादेव	तत्कालम्	उसी क्षण	On the spot	

अत्र इदम् अवधेयम्

१. वाक्यान्वयः

संस्कृतभाषायाः अनेकवैशिष्ट्येषु अन्यतमः अस्ति मुक्तः पदविन्यासक्रमः । तन्नाम वाक्ये कर्तृकर्म-क्रियादिपदानि वयं स्वेच्छया भिन्नभिन्नक्रमेण नियोजयितुं शक्नुमः । तद्यथा –

रामः वनम् अगच्छत् ।

अगच्छत् रामः वनम् ।

वनम् अगच्छत् रामः ।

साहित्यम् एवं विविध-पदविन्यासेन रमणीयं भवति । अस्मिन् पाठे एवंविधः मुक्तपदविन्यासः पुनः पुनः दृश्यते । तस्य अवलोकनेन संस्कृतवाक्यरचनायाः सौन्दर्यम् अवगच्छामः । पाठात् कानिचन उदाहरणानि पश्यन्तु ।

सामान्यः वाक्यक्रमः

शोभावती नाम काचन नगरी आसीत् ।

(पाठे) साहित्ये वाक्यक्रमः

आसीत् शोभावती नाम काचन नगरी ।

सामान्यः वाक्यक्रमः

तदविशिष्टं भोज्यविलासव्ययार्थं पत्न्याः हस्ते निक्षिपति च ।

(पाठे) साहित्ये वाक्यक्रमः

निक्षिपति च तदविशिष्टं भोज्यविलासव्ययार्थं पत्न्याः हस्ते ।

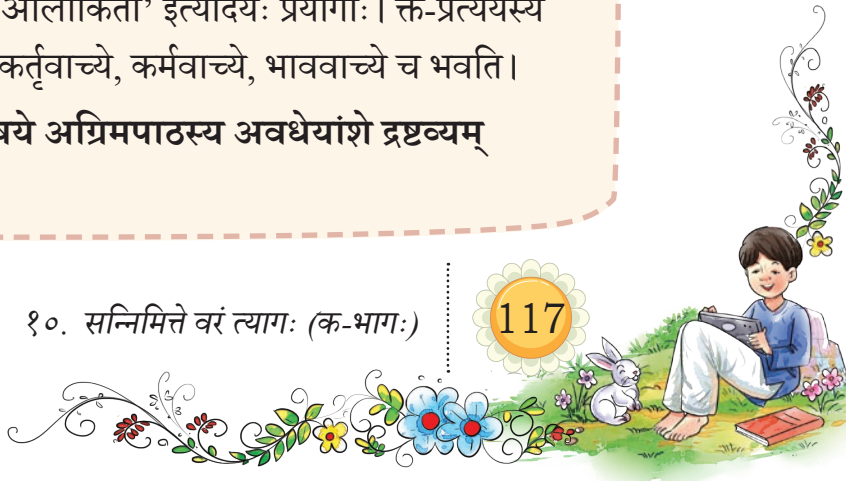
पाठकः पदानां विभक्तिं सम्यक् आलोच्य तेषाम् अन्वयं कुर्यात् ।

२. भूतकालः

कालस्य प्रायः ‘वर्तमानकालः भूतकालः भविष्यत्-कालः’ इति त्रयः भेदाः सन्ति । एतेषु भूतकालः इति ‘अतीतस्य कालस्य’ वाचकं पदम् अस्ति । सामान्यतः भूतकालाय लङ्-लकारस्य प्रयोगः भवति ।

यथा, अस्मिन् पाठे ‘उपागच्छत् (उप+अगच्छत्), अनयत्, व्यचिन्तयत् (वि+अचिन्तयत्)’ इत्यादयः । एतदतिरिक्तं लट्-लकारस्य क्रिया-पदेन सह ‘स्म’ इत्यस्य योजनं कृत्वा अपि भूतकालस्य भावः प्रकट्यते । यथा, अस्मिन् पाठे ‘प्रतिवसति स्म’ । एवमेव भूतकाले धातुना सह ‘क्तवतु-प्रत्ययः’ अपि योज्यते । यथा, अस्मिन् पाठे ‘श्रुतवान्’ इति प्रयोगः । एतासु परिस्थितिषु वाक्यस्य संरचना कर्तृवाच्ये भवति । एवमेव, भूतकाले ‘क्त-प्रत्ययस्य’ अपि योजनं भवति । यथा, अस्मिन् पाठे ‘निर्गतः, नियोजितः, आलोकिता’ इत्यादयः प्रयोगाः । क्त-प्रत्ययस्य प्रयोगस्य सन्दर्भे वाक्यस्य संरचना कर्तृवाच्ये, कर्मवाच्ये, भाववाच्ये च भवति ।

कर्तृ-कर्म-भाव-वाच्यानां विषये अग्रिमपाठस्य अवधेयांशे द्रष्टव्यम्

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

१. पाठम् आधृत्य उदाहरणानुगुणं लिखत 'आम्' अथवा 'न' —

यथा —

किं राज्ञः शूद्रकस्य नगर्याः नाम शोभावती आसीत् ?

.....आम्.....

किं वीरवरः अनेकशास्त्राणां ज्ञाता आसीत् ?

.....न.....

(क) किं वीरवरः राजपुत्रः आसीत् ?

.....

(ख) "किं ते वर्तनम्" ? इति किं शूद्रकः अपृच्छत् ?

.....

(ग) किं वीरवरं राज्ञः समीपे दौवारिकः अनयत् ?

.....

(घ) किं राजा शूद्रकः राजपुत्रं वीरवरं साक्षात् दृष्ट्वा एव वृत्तिम् अयच्छत् ?

.....

(ङ) किं वीरवरः स्ववेतनस्य चतुर्थं भागम् एव पत्न्यै यच्छति स्म ?

.....

(च) किं करुण-रोदन-ध्वनिं राजा श्रुतवान् ?

.....

(छ) किं करुणरोदनध्वनिः दिवसे श्रुतः आसीत् ?

.....

(ज) किं राजलक्ष्म्या उक्तः उपायः अतीव दुःसाध्यः आसीत् ?

.....

(झ) किं भगवती सर्वमङ्गला उपायं संसूच्य शीघ्रमेव अदृश्या अभवत् ?

.....

२. अधोलिखितान् प्रश्नान् पूर्णवाक्येन उत्तरत —

(क) शूद्रकः कीदृशः राजा आसीत् ?

.....

(ख) वीरवरः कस्य समीपं गन्तुम् इच्छति स्म ?

.....

(ग) राज्ञः शूद्रकस्य 'का ते सामग्री ?' इति प्रश्नस्य उत्तरं वीरवरः किम् अयच्छत् ?

.....

(घ) वीरवरः स्वगृहं कदा गच्छति स्म ?

.....

(ङ) वीरवरः स्ववेतनस्य अर्धं केभ्यः यच्छति स्म ?

.....

(च) राजलक्ष्मीः कुत्र सुखेन अवसत् ?

(छ) राजलक्ष्म्याः दुःखस्य कारणं श्रुत्वा बद्धाञ्जलिः वीरवरः किम् अवदत् ?

३. उदाहरणानुसारं निम्नलिखितानि वाक्यानि अन्वयरूपेण लिखत —

यथा — वृत्त्यर्थमागतो राजपुत्रोऽस्मि, तस्मान्नय मां स्वामिनः समीपम्।

(अहं) राजपुत्रः वृत्त्यर्थम् आगतः अस्मि, तस्माद् मां स्वामिनः समीपं नय।

(क) आसीत् शोभावती नाम काचन नगरी।

(ख) प्रतिदिनं सुवर्णशतचतुष्टयं देव !

(ग) देव ! दिनचतुष्टयस्य वेतनार्पणेन प्रथममवगम्यतां स्वरूपमस्य वेतनार्थिनो राजपुत्रस्य, किमुपपन्नमेतत् वेतनं न वेति।

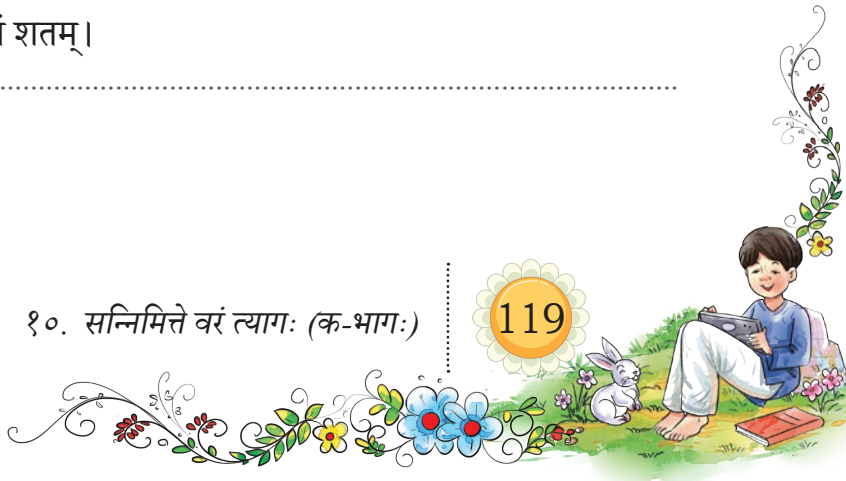
(घ) क्रन्दनमनुसर राजपुत्र !

(ङ) अथ मन्त्रिणां वचनात् ताम्बूलदानेन नियोजितोऽसौ राजपुत्रो वीरवरो नरपतिना।

(च) नैष गन्तुमर्हति राजपुत्र एकाकी सूचिभेद्ये तिमिरेऽस्मिन्।

(छ) भगवति ! अस्त्यत्र कश्चिदुपायो येन भगवत्याः पुनरिह चिरवासो भवति, सुचिरं जीवति च स्वामी ?

(ज) तदा पुनर्जीविष्यति राजा शूद्रको वर्षाणां शतम्।

४. उदाहरणानुगुणं पाठगतानि पदानि अधिकृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत —

यथा – अथैकदा = अथ +**एकदा**.....

वृत्त्यर्थम् = वृत्ति +

कस्मादपि = + अपि

कोऽपि = कः +

राजपुत्रोऽस्मि = + अस्मि

यथेष्टम् = यथा +

वेतनार्पणेन = वेतन +

तदालोक्य = + आलोक्य

ततोऽसौ = ततः +

वर्त्तनार्थिनो = + अर्थिनः

तदवशिष्टं = + अवशिष्टम्

राजदर्शनादनन्तरं = राजदर्शनात् +

वेति = + इति

राजलक्ष्मीरुवाच = राजलक्ष्मीः +

चार्द्धं = + अर्धम्

बहिर्नगरादालोकिता = बहिः + + आलोकिता

कापि = + अपि

प्रत्युवाच = प्रति +

राजलक्ष्मीरस्मि = + अस्मि

स्थास्यामीति = स्थास्यामि +

भुजच्छायायां = + छायायाम्

अस्त्यत्र = अस्ति +

कश्चिदुपायो = + उपायः

५. अधोलिखितेषु वाक्येषु रक्तवर्णीयपदानि केभ्यः प्रयुक्तानि इति उदाहरणानुगुणं लिखत —

यथा — अहं भवतः सेवायां नियोजितः।

राज्ञे

(क) ततः असौ तद्रोदनस्वरानुसरणक्रमेण प्रचलितः।

(ख) तत् अहम् अपि गच्छामि पृष्ठतोऽस्य।

(ग) चिरम् एतस्य भुजच्छायायां सुमहता सुखेन निवसामि।

(घ) सा चातीव दुःसाध्या।

(ङ) किं ते वर्तनम्?

६. अधोलिखितानि वाक्यानि पठित्वा तेन सम्बद्धं श्लोकं पाठात् चित्वा लिखत —

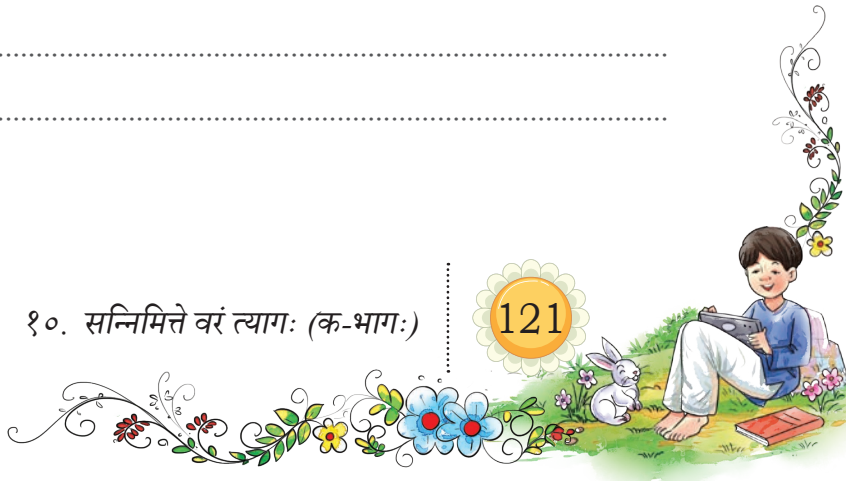
(क) राजलक्ष्मीः वदति यत् यदि वीरवरः स्वस्य सर्वप्रियं वस्तु त्यजति
तदा सा पुनः शूद्रकस्य समीपे स्थास्यति।

(ख) राजा शूद्रकः प्रथमं वीरवरस्य वृत्त्यर्थं प्रार्थनां न स्वीकरोति।

(ग) एकदा कोऽपि वीरवरः नाम राजपुत्रः वृत्तिं प्राप्तुं राज्ञः
शूद्रकस्य समीपं गच्छति।

(घ) सः तस्य कर्तव्यनिष्ठां साक्षात् पश्यति।

(ङ) राजा मन्त्रिणां मन्त्रणया वीरवराय वृत्तिं यच्छति।

७. अधोलिखितानां वाक्यानां पदच्छेदं कुरुत —

यथा — अथैकदा वीरवरनामा राजपुत्रः वृत्त्यर्थं कस्मादपि देशाद् राजद्वारमुपागच्छत्।
अथ एकदा वीरवरनामा राजपुत्रः वृत्त्यर्थं कस्मात् अपि देशात् राजद्वारम् उपागच्छत्।

(क) वृत्त्यर्थमागतो राजपुत्रोऽस्मि।

(ख) अथैकदा कृष्णचतुर्दश्यामर्धरात्रे स राजा श्रुतवान् करुणरोदनध्वनिं कञ्चन।

(ग) तदहमपि गच्छामि पृष्ठतोऽस्य निरूपयामि च किमेतदिति।

(घ) अस्त्यत्र कश्चिदुपायो येन भगवत्याः पुनरिह चिरवासो भवति।

(ङ) एकैवात्र प्रवृत्तिः सा चातीव दुःसाध्या।

योग्यताविस्तरः

१. पाठस्य भावानुगुणम् अत्र केचन श्लोकाः प्रदत्ताः सन्ति। एतान् पठत —

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥

(यजुर्वेदः ४०.२)

यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ परस्परम्।

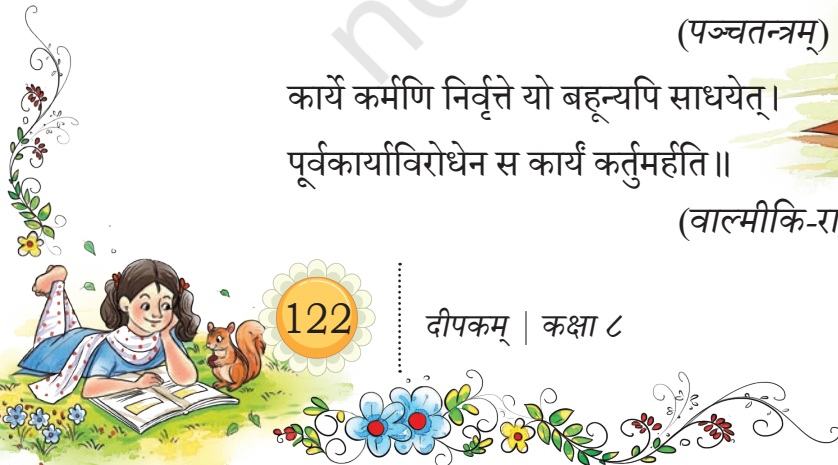
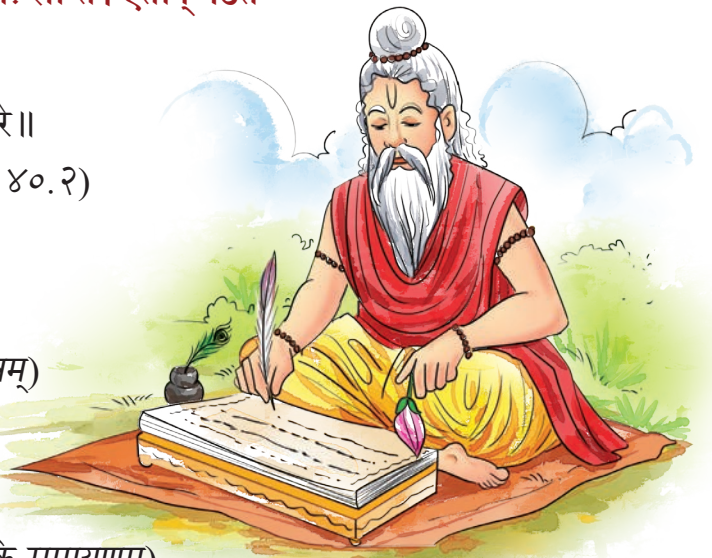
एवं कर्म च कर्ता च संश्लिष्टावितरेतरम्॥

(पञ्चतन्त्रम्)

कार्ये कर्मणि निर्वृते यो बहून्यपि साधयेत्।

पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति॥

(वाल्मीकि-रामायणम्)

२. पठत बोधत —

जीमूतवाहनस्य कथा

पुरा विदेहनगरस्य शुद्धकेतुः नाम धर्मात्मा राजा आसीत्। तस्य पुत्रः जीमूतवाहनः बाल्यकालाद् एव धर्मनिष्ठः, त्यागशीलः, परोपकाररतः, दीनानुकम्पी च आसीत्। सः स्वेच्छया धर्माचरणं कर्तुं राज्यं त्यक्त्वा वनं गतवान्।

एकदा सः सागरतीरे भ्रमन्, एकं वृद्धं नागं विलोकयति, यः अत्यन्तं दुःखितः आसीत्। जीमूतवाहनः तं पृष्ठवान् – “किं कारणं भवतः दुःखस्य ?”

नागः – “हे राजपुत्र ! अस्माकं नागकुलं गरुडेन खाद्यते। प्रतिदिनं एकः नागः तस्मै दातव्यः भवति। अद्य मम पुत्रस्य शङ्खचूडस्य क्रमः अस्ति। अहं कुलविहीनः भविष्यामि इति कारणेन दुःखितोऽस्मि।” (तं दुःखितं दृष्ट्वा जीमूतवाहनः अत्यन्तं द्रवितचित्तः जातः। पश्चात् विचिन्त्य)

जीमूतवाहनः उक्तवान् – “यदि मम शरीरं गरुडस्य क्षुधार्थं पर्याप्तं स्यात्, तर्हि अहं तस्य स्थाने स्वदेहं दास्यामि।” जीमूतवाहनः तं नागं रक्षितुं स्वयं शङ्खचूडनागस्य रूपं धृत्वा गरुडस्य समीपं गतः। गरुडः तं नागं (जीमूतवाहनम्) गृहीत्वा शिलाखण्डे क्षिप्त्वा, भोक्तुं आरब्धवान्। गरुडस्य भोजनकाले जीमूतवाहनः किमपि कष्टं न दर्शितवान्। अत्यन्तं सहिष्णुतया तत्र निश्चलः स्थितवान्। निर्विकारचित्तं तं दृष्ट्वा गरुडः अचिन्तयत् – ‘एषः न कोऽपि सामान्यः नागः, यः स्वमृत्युसमयेऽपि ईदृशं धैर्यं धारयति।’ ततः सः भोजनात् विरम्य तस्य वास्तविकं परिचयं ज्ञातुम् इष्टवान्। सर्वं वृत्तान्तं ज्ञात्वा तस्य साहसं, कारुण्यं, परोपकारभावनां च दृष्ट्वा तं साधुवादेन सह मुक्तवान्। सः ‘नागवंशस्य हननात् विरंस्ये’ इति प्रतिज्ञामपि कृतवान्।

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः।

परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम्॥

परियोजनाकार्यम्

१. कर्तव्यनिष्ठाम् अधिकृत्य दश सूक्तीनां श्लोकानां वा सङ्ग्रहणं कुरुत।
२. अस्य पाठस्य कृते कानिचन नूतनानि शीर्षकाणि लिखत।

